

Tamási Orosz János

Pünkösdünk megtartó igéi

Napok alatt hatalmasra nőtt *Bertha Zoltán* akadémiai székfoglalójának (elhangzott május 15-én a Magyar Művészeti Akadémia székházában) jelentősége. Noha ez sajnálatos módon nem jelent egyet annak ismertségével, még nyomtatott megjelenése is várat magára, ettől függetlenül azonnali hírt kell arról adnunk. Mindenekelőtt szeretettel köszönve meg kiváló kortárs irodalom- s művelődéstörténészünknek azt, hogy előadása kapcsán – annak kéziratát olvasván már most – szólhatunk, két nyomós ok indokán a magyar kultúra általános alapelveiről, különleges, sajátos, de nem egyedülvaló ízeiről s alapelveiről. Elsősorban is szögezzük le, majd Bertha tételeinek részletes kibontásával bizonyítottan azt: a magyar kultúra önmaga ezeresztendő európai fejlődése során, kiérlelten, kétségbevonhatatlanul s bizonyítottan az európai keresztény alapokon álló humanizmus alapelvét tekinti sajátjának. Ez *tényleges* sodrása, központi erővonala, azt áll szándékában szolgálnia, s ez szolgálatainak alapvető szándéka.

Aktuális lett ezt kimondani, épp a multikulturalizmus fogalma körül kibontakozott furcsa vita kapcsán. Furcsa, mert hát mondjuk ki: a fentiek alapján a magyar kultúra valóban nem sorolható be a multikulturális keretek közé. Hozzáteszem: magam ezt nem feltétlenül tekinteném s nevezném hangsúlyozandó erénynek, inkább csak szükségszerű kereteknek, amit bizonyos helyzetekben tanácsos tudomásul vennünk; hiszen ugyanakkor a keresztény humanizmus éppenhogy nem zárja ki a multikulturális igények jelentőségének s megszületésének formáit. Ezen igény fakadhat egy menekülésre kényszerülő, de önmaga kulturális identitásának gyökereit őrizni próbáló népcsoport kollektív tragédiájából, amely tragédia stációit többé-kevésbé minden nemzet, így Európa nemzetei maguk is átélték közös történelmünk során; kimondhatjuk tehát erre hivatkozván is – amikor arról beszélünk, hogy Európa és/vagy Magyarország vagy keresztény lesz, vagy nem lesz, akkor lényegében arról teszünk hitvallást: *vagy ragaszkodunk keresztény alapelveinkhez, vagy nem leszünk*. Ez a ragaszkodás előír bizonyos megnyilatkozási és viselkedési stratégiákat, illetve ennek elkerülése is beszédes tud lenni; mi most, mindenekelőtt szeretettel mélyítsünk kicsit tovább a multikulturális keretek ismeretén.

Mielőbb is annak hangsúlyozásával: a többség abban ért egyet, hogy a fogalomhoz még nincs elsőrendű, hozzárendelt, adekvát tartalom; ráhivatkozásai sok bizonytalanságot fednek, ám az alapelvek kezdenek kristályosodni. Itt és most nem az a dolgunk, hogy a fogalomról írjunk nagyobb lélegzetű dolgozatot, néhány gondolat említésére viszont bizonyosan van terünk. Kiemelnünk például a

leíró tanulmányokból azt a gondolatot: a multikulturalizmus percepciója akkor áll meg gyakorlati tapasztalatként, ha egy adott társadalmon belül több vallás, több, egymástól gyökeresen eltérő kultúra, több, egymással azonos elbírálást érdemlő, de nem azonos tartalmú polgári joggyakorlat áll és működik a legteljesebb harmóniában. Ennek megvalósítása, megvalósulása elméletileg talán bekövetkezhet, ne tagadjuk meg a lehetőségét, egyes társadalmak másokéhoz képest akárha közelebb is jutottak volna már hozzá, ugyanakkor ennek kialakulásából kiindulni a tradicionális Európa partiumaiban mindenkor elméleti jelentőségű lesz – játék a szavakkal.

Ismeretes néhány alapvető definíció is, mindenekelőtt szeretettel vázlatolom itt *Stephen Appiah* mondatait: „*Önazonosságunkat abból az eszköztárból építjük fel, melyet kultúránk és társadalmunk hozzáférhetővé tesz számunkra. Van választási lehetőségünk, de nem határozhatjuk meg azt, hogy mi közül választhatunk*”. De megszívlelendők itt *Habermas* gondolatai, bárha épp az általam idézettel a nacionalista többség diktatúráját üdvözlők sokszor visszaélnék: „*a fennmaradás biztosítása elkerülhetetlenül megfosztaná az említett szabadsággal rendelkezőket attól, hogy igent vagy nemet mondjanak, ami pedig feltétlenül szükséges kulturális örökségük megfelelő megőrzéséhez*”. Itt az asszimilációs lehetőségről vagy annak kényszeréről, az identitás választhatóságáról beszélünk; s e futam végén, összegezvén, hogy miért nem beszélhetünk természetyszerűleg multikulturalizmusról a magyarság örökségével, identitásával kapcsolatban, az iménti *Habermas*-gondolattal már haza is érkeztünk. Haza, a mába és haza, a történelmünkbe. Amely történelem ezer éve során valóban soknyelvű, sokszokású volt, s gyakorlatában a trianoni békediktátum valóban visszavetette, homogenizálta, ám ez a sokszínű együttélés ma is eleven, s ma is velünk élő történelem; ugyanakkor legszelebb pontjain is a keresztény kultúrkör, a humanizmus eszméi és a humanitárius mozgalmak gyakorlata hatja át; attól, hogy fogyasztói szokásait a multinacionális áruterjesztés felülírta; attól, hogy a globális szórakoztatóipar hatni bírt a tömegek ugyanezen szokásaira; ettől s csak ennyitől még nem definiálható multikulturálisként.

Sajnálatosnak neveztem ezt sok mondattal korábban, s fenntartom; mert sajnálatos, hogy ez a fogyasztói önkéntes alávetettség mind a magyar nemzeti kultúra, mind a velünk élő egyetemes emberi kultúra igényes és tartalmas csúcsainak élvezésétől, megismerésétől, elsajátításától foszt meg egyre több embert; s ez a deválódás amúgy az ember egyetemes morális értékrendjének deformálódásához, hitványulásához is vezet. Teszi ezt sokszor épp a félreértett multikulturalizmus társadalmi beillesztésének lehetetlen kísérletével. Teszi ezt a nemzeti kincsek elhallgatásával, kiüresítésével.

Hosszabb gondolatkört futottam itt, mint szándékomban állt, talán még emlé-

keznek rá, hogy Bertha Zoltán akadémiai székfoglalója lettlégyen mondandóm tárgya és apropója; nos, tulajdonképpen eddig is és mindvégig arról beszéltem, mindenekelőtt szeretettel vezetvén rá maradék olvasóimat, akik itt még nem adták fel, a berthai kultúrmisszió hallatlan fontosságára, az egyetemes európai kultúra gazdagításának olykor alig felismert vagy kimondott Bertha-œuvre és/vagy jelenség mérhetetlen fontosságára. *„Az irodalomtudós Bertha Zoltán hovatarozása aligha lehet kétséges: az emberiség nem túl nagyszámú szabadcsapatához tartozik. Még pontosabban: a muszáj-herkulesek fajtájából való. Ennek megfelelően két fő erénye a hűség és a függetlenség. Avagy másképpen: a mozdulatlan elkötelezettség és a mérhetetlen belső szabadság”* – mondta róla laudációjában *Ködöböcz Gábor*, magunk sem szólhatnánk szebben, s hozzátette: *„...feltűnően koherens, nagy formátumú és tág horizontú irodalomtörténeti, kritikusi munkásságát az össznemzetben való gondolkodás, az egyetemes szemléletmód, a magyar és világirodalmi kánonnal folytatott állandó párbeszéd határozza meg”*. Így igaz, igen gazdag életműve során számtalanszor tapasztalhattuk már ennek bizonyításait, bizonyítékait, s e mostani székfoglaló – roppant elegánsan – mintha e törekvés ívét s esszenciáját foglalná egybe, jelenítvén meg általa az irodalomtudós ars poeticáját. Már felütésében lényegre törő: *„Miképpen képzelhető el például értékközpontú nemzet-tudat és nemzetközpon-tú értéktudat szembehelyezése, ha a nemzeti sajtószerszég nyomtatékosítása sem egyetemes értékek relativizálásával zajlik, egyáltalán nem, hanem azoknak pontosan a nemzet-közösségi kultúra szinterein történő megvalósulására és hordozására világít rá? Az egymást kölcsönösen feltételező kultúra, közösség és nemzet tehát éppen nem redukálja, hanem teremti a tárgyi és szellemi értékek összességét”*, fogalmazza meg esszéje nyitó mondataiban tárgyát, a magyar irodalom nemzet- és nemzetközösség-megtartó erejének evangéliumi elszántságát. Összesség, mondja, mondtuk, ez nyilvánvaló igénye azon nyelvközösségi akaratnak, amely induktív érvényességgel az egész részeként a rész egészével akar hozzájárulni a részek egészéhez; *„az irodalom autonómiájának a szubsztanciájához tartozik a tematikai határolhatatlanság és megköthetlenség”*, – írja Bertha –, *„vagyis maga az esztétikum má lényegülő téma ugyan valóban nem lehet értéknövelő: de értékcsökkentő tényező sem. A nemzetfeltő magyar sorstudat nyelvművészeti artikulációja sem szolgaságból, hanem ellenkezőleg: a művészi emanáció legteljesebb esztétikai szabadságából és eszmei méltóságából fejlődik ki”*.

Nálunk szerencsésebb nemzetek kulturális alapvetéseiben ez a szándéknyilvánítás mondhatni, evidencia, senkinek abban a közösségben ezt kétségbe vonni nem, hogy joga, de oka, szándéka, inspirációja sem lenne; nálunk azonban mondhatni az ellenkezője a szomorú valóság. (Amikor mindezt frappáns közéleti-politikai üzenetként; mindezt, vagy annak üzenetre alkalmas esszenciáját; megfogalmaz-

za valaki, például *Széchenyi*, imígyen: „*Egyetlen népnél sem vagyunk alábbvalók*”, akkor valóságos kultúrpolitika rebellió tör ki, százéves háborúk hangulatába torokollva, ekképp letorkollni igyekvéssel e kijelentést (s e példát a saját helyén említem, nem vitára alkalmasként): „*Széchenyi szavai minden népre vonatkoznak, nem sajátlag a magyarra. Ha viszont értékkülönbséget tételezünk népek között, akkor Széchenyi mondása azt jelenti, hogy világelső vagyunk, több száz /ezer/ nép alábbvaló nálunk*”. Mondtam, mondom, szinte kivételezett helyzetben vagyunk, nekünk nem kell külső ellenség ahhoz, hogy a nemzetet megszólító buzdító szavakat valaki közlünk való ne fordítaná azonnal csüggesztő erejűvé; egy ilyen helyzetben bizony hatalmas szükségét érezzük a Bertha Zoltánok elhivatott küzdelmének, intő s figyelmeztető jelenlétének, tanúságának.)

Minek méltó s méltóságos összefoglalása tehát ez a dolgozat? Címét tekintve: „*nemzet a csillagokban*”, avagy hát a „*haza a magasban*” mai továbbgondolása, alcímében jelölten „*hagyományok, motívumok, sorskérdések*” számbavétele, meg- és fennmaradásunk tételes leltára, mai szlenggel, korántsem valamiféle morbiditás idecsempészésével: a magyarság magyar s európai útjának, utazásának „*bakancslistája*” vésődik elénk. „*Többszörös trianoni szétszaggatottság, kolonializáló önkényuralmi elnyomatás, forradalmi leveretés, külső és belső száműzetés, emigráció, szétszóródás, hontalanná idegenítés, vészes roncsársadalmi meg kisebbségi és diaszpóralétbe taszítottság: ez szegélyezi és töredezi a magyarság kálváriás útját csak a legutóbbi időkben is*” – indokolja Bertha e megszólalások-számvetések feltárásának szükségességét, szívszorító tárgyilagossággal; majd végigvezeti hallgatóit e kálváriás út ezer esztendején, kilábolhatatlan távolságain. A megmaradás „*bölcséleti összefüggéseit*” (B. Z.), az államalapítás, a kereszt jelének felvételét *Veres, Páskándi, Döbrentei, József Attila, Csoóri, Makkai, Babits, Németh László, Reményik, Karácsony, Áprily, Illyés, Kós, Tamási Áron, Hervay Gizella* („*én ember vagyok magyar és Európa*”); és *Gál Sándor, Utassy, Temesi, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Ady* („*Hát igenis lenni, lenni: elsősorban embernek és emberiesnek lenni, jó európainak lenni és jó magyarnak lenni*”), *Kosztolányi, Szabó Dezső, Dsida* s megint *Reményik, Veres, Illyés, Wass* szavait, hangsúlyait, nem elszálló szavait idézi, eljutván *Bábi Tibor*ig. Impozáns reprezentációja ez az európai eszmerendszerben való térfoglalásunknak; s csak ily széles merítésű a további léptékek bemutatása. S a lelki nemzet sorsközösségében aztán miként élni, „*lönni vagy nem lönni*” (*Sarusi Mihály* faluszociográfiájának címe), *kitartani* – *ahová, megtartani* – *amit, feltartani* – *ellent, eltartani* – *innen, összetartani* – *ugyan, betartani* – *háát peersze*; hol szikráznak, hol sziporkáznak a szavak, sorok, gondolatok, látszólag szabad merítéssel, valójában sorsregények nyelvezetévé összeálló imatöre-dékekkel építvén történetünket, szólván-említvén majd mindenkit a magyar nyelv szorgos nap-számosai közül, minden summa önmagában summázat, összegzés, de – például

– *Sütő András* Erdély-summázata, „tizenegyedik parancsolata” is talán ha csupán részösszeg, a rész egészének tört összege: „*itt maradni kell akkor is, hogyha nem lehet*”. S hogyan lehet, ha nem lehet? A válasz, természetesen, a krisztológiai sorsazonosítás. Hogyan jeleníti ezt meg Bertha Zoltán? Engedtesék itt meg nekem az érzékeltetőbb, bővebb merítés; a meghatottság főhajtásával. S mindenekelőtt szeretettel, bárha épp a szeretet emberi keserűségeinek is oltárt emelő mondatok ezek.

„*Látomásosan szorongató sorsszimbólumok jelzik a tragikus pusztulásélményeket. A romos marosszentimrei templomban tízen vannak a gyülekezetben, tizenegyedik az árva pap, tizenkettedik maga az Úr (Jékely Zoltán versében); később a Kányádiéban „maholnap egyesegyedül / istené lesz a templom / csupán egy ajkon szól már / paptalan marosszentimrén / haldoklik szenci molnár”; Ferenczes Istvánnál (Sütő Andrást szólítva) pedig már: „Az ajtón mázsás lakat, gályarab bilincs. / Tízen, kilencen, nyolcan sem vagyunk, / gyülekezet, szolga, pap – senki sincs... / Legnagyobb hiányzó maga az Úr”. A fojtogató istenhiány még a nagycsütörtöki kínzatást is rettentőbbé teszi; a Dsida-versbeli székeklykocsárdi vasútállomáson megnő a hat órahosszas várakozás a fullatag sötétben: Szilágyi Domokosnál „itt s most és mindörökké, kérges reménnyel, várunk a hajnali csatlakozásig”; Páll Lajosnál „nem döbönt meg jobban Dsida sem Kocsárdon, / mert valójában elaludt az Isten”; Molnos Lajosnál „a kocsárdi állomás elutazott / az Isten véle utazott”. ... Korok, stílusok, hangnemek, irányzatok változatos árnyalatait, hangulatait, lenyomatait hordozzák az efféle témavariációk. Amint harag és fohász indulati összetartozásának szerteágazó művészi jelentés-motívumait is. A disszonanciák létmegértető jelentőségét Bartók kapcsán Illyés Gyula így hangsúlyozza: „káromlással imádkozó, / oltárdöntéssel áldozó, / sebezve gyógyulást hozó, / jó meghallóit eleve / egy jobb világba emelő zene”. Nagy László fantáziájában „dült hiteknek” épülhet még „káromkodásból katedrális”. Nagy Gáspár így emlékszik dunántúli szülőfalujára: „káromkodó és imádságos szavak voltak az első ’nyelvémlékeim.” A hajdúsági Kertész László tépelődése „sírásból és vigalomból, / káromlásból, hiszekegyből” áll. Markó Béla vallomása: „Káromkodásig mormolok / imádságizű szavakat.” A székeklyföldi Ferencz Imre a csángómagyarokra gondolva érzékelteti: „Uram a nyelvünk szétporlad szétesik / és még káromkodni sem fogunk tudni / a Te dicsőségedért!” ... S természetesen hasonló változatosságú poétikai regiszterek és képzetalakzatok rengetegén át áradnak és zúgnak és kanyarognak a kortárs de profundis zsoltár-parafrazisok, a kilencvenedik kezdősorát modulálók is. „Tebened bízunk eleinkből fogyva, / Zsoltár, téged tartottunk hajlékunknak” (Kovács András Ferenc); „Ó, szép tavaszom (...) Tebened bíztam” (Kányádi Sándor); „Egymásban bízunk eleitől fogva”; és „jönnek a buldózerek / magunkban bíz-tam s nem vagyunk” (Hervay Gizella); „Gyermekre bíz-tak / eleitől fogva” (Páskándi*

Géza); „magamban bíztam és tebenned / bíztunk és mibenniünk bíznak eleitől / fogva” (Lászlóffy Aladár); „Te elrendeltetés foglya, / zsoldárfordító őszám: Tebenned volt az / emésztő tűz és a tisztulás esélye, eleitől fogva” (Lászlóffy Csaba).”

Hol messem el az áradó mondatokat? Hol ezt a hatalmas ívet, markolását annak, ami megtarthat bennünket, amire szert kell tennünk, s megőriznünk, ahogy lehet. Mondtam, s ezért mondtam: bakancslista. Összegzése a legfontosabbaknak, mindennek, minek óhajtását elvárja tőlünk az, aki e tájra szegődtetett bennünket; mert ide, bizony, meglehet, hogy először születünk, ám csak akkor érkezünk, ha már ide s be is szegődünk. Beszegik létünket az árkok, be ismeretlen holtjai, s csak mi tudjuk, de mi igen, melyikben ki nyugszik. „A szülőföld történe, daraboltan, elraboltan, süllyedő Atlantiszként is miénk. („E föld azoké, akik éltek” – Tóth Erzsébet.) „Nehéz föld” (Illyés Gyula), „alvó föld”, „árvaföld” (Buda Ferenc), „halóföld”, „temetőföld” (Ratkó József), „szemfedő föld” (Utassy József). „Ordások tépte táj” (Ferenczes István), „földfogyatkozás”-ban (Vári Fábrián László), „véraláfutásos ég alatt” (Döbrentei Kornél), mikor „keseredik a föld héja” (Ágh István), s midőn „hazátlanok közt hontalan-”ná (Füzesi Magda) válhatunk”.

Áradnak a himnikus szavak, sokszor sárba vetett gyöngyeink, avagy csak eldobott krajcárjaink, félpénzeink, vashatosaink, teszük kiolthatatlan tanúságukat, vallják parancsolataikat; „a megmentett haza ez” – fordulok ismét Bertha Zoltán írásához –, „a mennyboltozati magasban; „Homlokon lőhetnek, ha tetszik, / mi ott fészkel, égbemenekszik” (Illyés Gyula). Hol van hát a nemzetünk, amelyhez tartozunk, s amelyet mindétig keresünk? Németh László Apáczait megelevenítő drámájában (azt a szellemóriást, „aki a szívében levő mennyországgal akarta ezt a szomorú földet beoltani”) gúnyosan kérdezik: hol van az ilyen nemzet? S a válasz rá: a csillagokban. És valóban: ha már máshol nem is – ott mindenképp. Soli Deo Gloria.”

Bólintunk. Tehetünk-e mást? Néha, talán, tehetünk. Olykor talán csak annyit: nem felejtjük el e szavakat. Összegyűjtjük, a teljesség képét ragyogtatjuk meg bennünk, elmondjuk s továbbadjuk. Adjuk, megjelentjük a magyar pünkösdi megtartó fohászait. S áradnak reánk a himnikus szavak, kiáradnak, mint a Szent Szellem, oldásba kötnek, mint a Szentlélek; „a Lélek adta nekik, hogy” ma is „szóljanak”. Ezek a mi szavaink. Ezek a mi Igéink. Ma és mindörökké. Legyen, úgy.

Ködöböcz Gábor

A végtelen mondat és a végtelen szeretet embere

A Magyar Művészeti Akadémia levelező tagjává választott Bertha Zoltán köszöntése

Kalaplevéve, a nagy lelkeknek kijáró csodálattal és tisztelettel tekintek rá. Leginkább azért, mert gyémántesze és aranyszíve van. A mai ünnepeltre gondolva egyáltalán nem túlzás, ha már-már istenkísértőnek tetsző vállalkozásról, párját ritkítóan hatalmas életműről és a végső határokat feszegető, emberfeletti teljesítményről beszélünk. A számszerűségeken jóval túlmutató áldozatos helytállásról méltó képet csak akkor alkothatunk, ha tudjuk, hogy „fény és öröklét a szolgálat.”

Az irodalomtudós Bertha Zoltán hovatartozása aligha lehet kétséges: az emberiség nem túl nagyszámú szabadcsapatához tartozik. Még pontosabban: a muszájherkulesek fajtájából való. Ennek megfelelően két fő erénye a hűség és a függetlenség. Avagy másképpen: a mozdulatlan elkötelezettség és a mérhetetlen belső szabadság. Bertha Zoltán saját növéstervére és önnön transzcendenciájára figyelő, belülről és felülről vezérelt emberként teszi a dolgát, de megfelelni mindig elsősorban önmagának kíván. A lélekláng erejével, az elhivatottság hitével, önmérsztő lobogással futja meg pályáját – jutalommal, dicsőséggel, földhívságokkal mit sem törődve. Teheti, hiszen magában hordozza a lehető legnagyobb jutalmat: kitünteti magát nap mint nap.

A megrendült evidenciák, a sátáni praktikák és szemfényvesztések korában nem kevés megszállottság, kegyelem és muníció szükségeltetik ahhoz, hogy valaki ilyen tettekben élje az életét, s a Nagy Lászlótól ismerős hitvallás jegyében határozza meg önmagát: „... jussomért, legjobb részemért hajtok/ csonkán e mindig hiánnyal síró,/ szimmetriásra tervelt világban.” A nemzeti sorskérdések irodalmának egyik legavatottabb ismerőjeként és művelőjeként Kányádi Sándor versének üdvözítő hermeneutikáját is magáénak vallja: „Aki megért/ s megértet/ egy népet/ megéltet.” Fontos ezt tudni, s még fontosabb e szerint cselekedni, mert „az egésznek része csak az lehet, ki szíve részévé tette az egészet.”

Bertha Zoltán a debreceni iskola legnemesebb hagyományait és legtávlatosabb vízióit kiteljesítő írástudói minőségében a kortárs magyar irodalom egyik emblematisz személyisége. A pataki örökséget a cívis város szellemiségével ötvözve azért lehet szakmája etalonja, mert a kivételes felkészültségen és tudós erudíción túl a léleklángra figyelő elhívottság- és elhivatottságtudatból is táplálkozni tud.

Ekként lehet ő az irodalomtudománynak szakszerűen lélekteljes és lélekteljesen szakszerű művelője.

Bertha Zoltán evangéliumi szellemiségtől motivált önzetlen magatartása és elegáns nagyvonalúsága munkatársai, hallgatói és barátai körében már-már legenda-számba menő evidencia, mégis nagy talány, hogy mi mindenre van ideje, figyelme, affinitása és energiája. Emberfeletti és tiszteletet parancsoló teljesítmény az övé, amelyre kizárólag Istentől gazdag talentumokkal megáldott, aszketikus lelkületű ember lehet képes. Az irodalomtörténész pályatársak közül Bertha Zoltánra talán mindenkinél jobban rá illik a Márkus Béla által használt telitalálatos titulus: „lótó-futó gyarmatügyi előadó”. Valóban, Bertha Zoltán elgondolhatatlanul sokat tett azért, hogy a tragikus következményekkel járó Trianont ha másképpen nem is, de legalább lélekben képesek legyünk ledönteni.

A valódi kommunikációt és megértést rafinált módszerekkel akadályozó posztmodern ámokfutás idején hallatlanul merész és komoly munícióra valló vállalkozásnak tűnhet, hogy valaki – mintegy az illyési „haza a magasban” eszményét követve – a töredékek helyett a teljességet, a szétszakítottság helyett az összetartozást, a részek helyett pedig az egészet akarja látni és láttatni. A több évtizede szervesen és tudatosan építkező, a léttelenség igényét univerzális szemléletformákban reprezentáló, a szintézisteremtés lehetőségét soha föl nem adó Bertha Zoltán kétségkívül ilyen – akár példaembernek is nevezhető – személyisége a kortárs irodalomnak.

Ahogy az egymás után sorjázó kötetei is jelzik, Bertha Zoltán feltűnően koherens, nagy formátumú és tág horizontú irodalomtörténeti, kritikusi munkásságát az össznemzetben való gondolkodás, az egyetemes szemléletmód, a magyar és világirodalmi kánonnal folytatott állandó párbeszéd határozza meg. Természetesen, mint mindenkinek, Bertha Zoltánnak is vannak különös figyelemmel kísért kortárs és klasszikus szerzői, akikhez hűségesen ragaszkodik, s a róluk szóló újabb és újabb tanulmányaiban rendre revelációszerű, felfedezés értékű meglátásokkal szolgál. Az általa végzett kánonképző rendszerezésekben, elemző-értékelő írásokban feltűnő gyakorisággal és viszonylag nagy terjedelemben szereplő példaadó mesterekről (Tamási Áron, Kós Károly, Sütő András, Németh László, Illyés Gyula), illetve az ugyancsak korszakos jelentőségű, méltó utódokról (Kányádi Sándor, Páskándi Géza, Bálint Tibor, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Csaba) alkotott kép folyamatosan árnyalódik, gazdagodik, és a nagy ívű irodalomtörténeti értékelés szempontjából is mind teljesebbé és hitelesebbé válik. Ráadásul a felsorolt szerzők közül Bálint Tiborról és Sütő Andrásról monográfiát, Németh Lászlóról és Kányádi Sándorról pedig monografikus igényű tanulmánykötetet írt. Különösebb prófétai tehetség nélkül borítékolható, hogy a „székely Homéroszról” szóló s az eddigi kutatást újszerű szempontokkal és jelentős értékekkel gazdagító Tamási-nagymonográfiát is Bertha Zoltán műhelyéből várhatjuk leginkább.

Bertha Zoltán a végtelen mondat és a végtelen szeretet embere. Régóta tudja és mindig szem előtt tartja a Pál apostoltól ismerős tanítást: „Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is, szeretet pedig nincsen énbennem, olyanná lettem, mint a zengő érc vagy pengő cimbalom.” Éppen ezért – amint azt eddigi munkássága és egész életpéldája mutatja – szereti a hivatást, szereti a tárgyat, szereti az embert és szereti az Isten által teremtett világot. Kiváltképpen szereti és alázatos szívvel szolgálja szűkebb és tágabb közösségét, hiszen Adyval szólva „a magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára.” Az örökség továbbvitele, ápolása és gazdagítása Bertha Zoltán számára egyszerre lehetőség, felelősség és kötelesség.

A tehetség, a tudás és a tisztesség példászerű egységét megvalósító Bertha Zoltán akadémiai tagságához szívből gratulállok, Isten gazdag áldását kérve életére és szolgálatára!

(Elhangzott Budapesten, 2015. május 15-én)

Erdei-Szabó István

„Emelem poharam”

Bertha Zoltán tanár úr 60. születésnapjára, szeretettel

Úgy képzeltem mindig, hogy egy jó tanárnak, irodalomtudósak, a nép- és költőlélek ismerőjének, titkok feltárójának olyannak kell lennie, mint egykoron a zseléeknek, summásoknak, akik – ha kellett – bebarangolták a hazát keresve a jó munkaadó gazdát, és szívük-lelkük-karjuk minden erejével azon voltak: értékes, hasznos munkájukat mások örömére, megelégedettségére elvégezhesék időben.

Bertha Zoltán tanár úr ilyen „summáslegény”. A szó nemes, megronthatatlan értelmében a nemzet napszámosa, az egyetemes magyar irodalom értékeinek/mai és mára már feledésbe merült alkotóinak/ feltáró-kutató régésze, a „leletek” fáradhatatlan számontartója-számtartója. (Akár egykoron a népi írók falukutató mozgalma: Kovács Zoltán és Veres Péter szociografikus írásai, Tamási Áron gyönyörűséges novellái, Németh László Tanúságtevése.)

Ki tudná felsorolni könyvei, monográfiái, recenziói, esszéi s a tollából kifogyhatatlan tisztaságú energiával-sugárzással előbúvó – mindig hatalmas emocionális töltésű, kiváló „koreográfiával” megkomponált írásai számát, tanító és tanítani való az Egész – Egyetlen – Egyetemes magyar irodalom égboltját építő-gyarápító csillagjegyeit?!

Emlékek, emlékfoszlányok bennem 2012-ből, midőn Szent Miklós napján Egerben, a Megyei Könyvtárban Cseh Karcsi költő barátunk 60. születésnapját ünnepeltük, s az emelkedett forró hangulatú irodalmi est végén mi is megemeltük poharunkat, koccintottunk a még várható számtalan találkozásra (szomorú gyász hírrel kezdődött azután a 2013-as esztendő: januárban örökre eltávozott közülünk Cseh Károly kiváló költő, műfordító: azóta – ezt is Zolitól tudom – Borsodgeszten, a temetőben emléktábla őrzi Barátunk nevét), s az est után Balmazújvároson keresztül együtt utaztunk a „vicinálison” Debrecenig, ahol is a tanár úr megvárta, míg fölszállok a csatlakozásra (indultam tovább Karcag felé), s mikor már biztonságban tudott engem, csak akkor szedelőzködött ő Maga is, pedig igen csak fáradt lehetett, hisz Egerbe Pestről érkezett a laudációra, a Károli Gáspár Egyetemről.

Szoktam zaklatni néha. Újabb s újabb állapotöredékeimmel. Húsvétra, karácsonyra évek óta írok neki s küldök tőlem való „szellemi táplálékot, elemőzsiát” a szűkösebb napok átvészelésére. Ahogy olvasom – silabizálva megdőlt, derékba tört betűit – sorait, amelyekből kisüt a nemzet, a magyarság sorsáért érzett aggodalom, gondolatban – s ha módom adódik, valóságosan is – megemelem poharamat (jóféle egri borral telten) Bertha Zoltánra, akinek édesapja művész tanár

volt Sárospatakon (a kollégiumról festett képét levelezőlapra vetítve Zoli elküldte nekem), úgyhogy volt kitől átvenni a talentumot!

Kedves Tanár Úr! Zolikám! A jó isten éltesen, és áldja meg minden munkádat, valamint abbéli jó akaratodat, amellyel a magyar irodalmat, a nemzetet szándékoztál, s reméljük, még nagyon sokáig szándékozol szeretettel, alázattal szolgálni!

Szíki Károly

Megérni, majd megélni a nagy győzelmet

– *A 60 éves Bertha Zoltán köszöntése* –

Hatvan felé hazafelé, mondja a közmondás. Azt akarja mondani, hogy már kifelé megy Bertha Zoli. De ezt mi nem hisszük még magunkról sem, kik hatvan és a halál közt imbolygunk, de olykor be-betérünk a Hatvannál fellelhető Hatvanas fogadóba, hogy felkészüljünk a következő állomásra.

Amikor készül az ember valami legkisebb köszöntésre is, akkor motoz, mint Hatvani a malomban, keresgél, rakosgat, hogy találjon valami odaillőt, valami nagyon eredetit, amivel Bertha Zoltánt érdemei szerinti szinten megszólíthatja. Szóval röviden: spekulál, mint Hatvani az árokban, bajban van, és nagyon töri a fejét, hogyan juthatna ki ebből a válságból. (Mármint a személyesből, nem a globálisból, hisz abból úgysem tud). Mindezek után a sablonokhoz nyúltam, én is és hatvan vágással, komolyra fordítva, de nem ordítva a szót, összevágтам az alábbi köszöntőt, mely inkább köszönet egy alkotónak, aki mindenkiért tesz valamit, nem is keveset! Mert magyar ember!

Magyar ügyben mi a magyarnak a mondanivalója? Vannak kevesen, akik tudják. Bertha Zoltán irodalomtörténész például, de azt példásan. Ő erre szerződött, a tisztánlátás ablakainak törölgetésére, a régi, korcs mázak lefejtésére. Krónikásnak kevesen álltak be, de ő nekilátott a tisztánlátáshoz, az idők kezdetétől felrakott függönyök lecsipeszezéséhez. Kezdetben Görömbei Andrással tette, aztán lassan egyedül, majd magára maradva magányosan. Kevesen indultak, hogy az évtizedes rozsdás mázat lefejtsék a haza határaitól. Ők mentek, és ezt rettenetes nagy igazságérzettel és a szándékkal tették: mindhalálig csak nyitni, felfedezni, leleplezni....

A ködösített hazugsággal szemben az igazságot megírni szegődött Bertha Zoltán. Aki ismeri őt, az tudja, minden manír lepereg róla, mert önmagából kizárta, csak egy ügy szolgálatában működik, s a felé irányuló tiszteelőiben, barátaiban már megérleli a gondolatot: magával húz olyan területekre, amiken még nem jártunk. De ehhez az utazáshoz hiába jó kormányos a szerző, neki kell gyürkőzni az olvasó utasnak, mert könnyen lesodródhat a fedélzetről. Ő mindenekelőtt bizonyítani akar, az igazság mellett lobbizni, az igazság fegyelmezett mondataival házalni, térdeplő alázattal is csak a nemzetért mozdulni. Évtizedek óta Erdély földjének igazát bontogatja a kor guanói alól, benne költők és írók útkeresésére helyez egy-egy fénycsóvát, melyben hol Sütőt, hol Kányádit, hol meg az egész erdélyi irodalmat helyezi fel egy oszlopra, hogy amíg odaér az ellenség keze, addig mindenki előtt

felismerhető tisztaságban olvasható legyen: ezek a mieink! El a kezekkel tőlük, tőlünk! Mert lelkünk kiszivárogtatott tanúi, lelkes előfutárai ők.

Könyveit mindenkor úgy írja, hogy tananyagga formálódjanak, bár tudja, az idő nem érte veri a harangokat, s nem azokért, akiket befogad lírikus sátrába. Ez a ma, ez a kortöredéknyi idő idegen lelkek tárházának letéteményese, más kisebbségek lobbizóinak áll. Bertha Zoli saját – de sokak által kedvelt – értékorientált tárházában dolgozik, amelyből idézni kell, nem csak a beemelt nagyszerű idézetekből, de mindenek felett az ő gördülő szavainak tárházából, ahonnan idézni lehet.

A mi hibáinkat nekünk kell kijavítani, hisz senki ki nem javítja azt – erre döbben rá az az utazó, aki felszáll az Erdély felé tartó szekere. Útikönyveink alapján eljártuk kiküldéseinket, látogatásainkat megtettük. A legkevesebbet a kötelező követelőző feladataink közül. A többi pedig történelmi távlatokban van. Ott ragadt, mert nem volt idő rá, de tanár sem, aki levert volna egy karót: itt ezért és ezért állj meg! Bertha Zoltán televeri az útszéleket ilyen karókkal, ahol rámutat, no itt, meg ott is gyökerezik a mi hibánk. A ránk erőltetett rabszolgaság elfogadása miatt, mert a gyanútlan és naiv kihágásokat látva nem tiltakoztunk. Már most új időt számolunk, az ő ideje szerint lehetőség nyílik a javításra! Ez a hatvanadik óra.

Ritkán érezzük, hogy lépnünk kell egyet. A kényelem, a türelem teszi, hogy ön-maga foglya a horda tagja? Erre is szemet nyit Bertha Zoli, mert többször el kell mondani, hogy a magyar megértse: lépni kell! De nem hátra, előre! Fölös békekötéseket – elsőnek magunkon lépve –, majd másokon kell megvizsgálni, nem viszsamerengve, de kritikával, mert nem szájíjártatás a Duna-medence jövője, hanem tettek és elmék összessége. Tudatosítja, hogy a feldarabolás minden népnek sorsát megrontotta. Írók, egyetemi tanárok, művészek gondolkodnak ma már vele egy-ségben, mert egyesíteni akar. A szavak, a tanári szuggesztió erejével: hagyományos magyar türelmességgel, az igazságszeretet nevében.

Műveivel szembemegy a hagyományos forrásmunkákkal, melyek etalonokká merevedtek, betokosodtak a románok megítélésében és a magyar determinált-ság-tragédiában. A Jorga elméletet elsöpri a helyben maradók vallatásával: Tamási Áronnal, Kányádi Sándorral, a Lászlóffy testvérekkel, Sütő Andrással, Szilágyi Domokossal és a többi íróval, költővel. Mindenkor autonóm személyiségeket szó-laltat meg, amelyhez fogható vallomások, karcolatok, kritikák, arcélek csak ritkán tűnnek fel. Minden középiskolai, egyetemi polcra odatehetőek könyvei. A szöve-vényes magyarelles intellektuális blokáddal szembeni harcot a maga módsze-reivel veszi.

Nem ül nyakig a karosszékben, és onnan engedi ki okosságait. Útra kel, mert menni kell, érzi. Fut, vonatozik, találkozik. Megy, mert tudja, bemerevedtek a hi-ánypótlási szándékok, melyek bemerevítik a leírt, felvett tényeket is. A mennyezet

jön lefelé, hogy összenyomja a magyart, de nincs senki, aki meg akarja állítani azt. Vagy legalábbis nem látszik annak személye!

A földünk, szülőföldünk szépsége, szomorúsága hangjait veszi fel, és erősíti hangtölcserén. A nem meghalni, hanem győzedelmesen élni nemzeti tudat büszkeségét hirdeti, így az úr választott népének, a magyarnak szavát hordozza. Nagyköveti minőségben jár a mindenkor magyar, átmenetileg másoknak kisajátított földön, a magyar nemzet hangszalagja, kiáltó hangja ő.

Súlyos felelősség terheli az írástudókat, mert az idő telik, késő lesz egyszer az autonómiáért kiáltani. Az igazságérzetet, ha nem adják tovább, velünk együtt sírba teszik. Ezt tudja, s kiáltja Bertha Zoltán. Miközben kutat, jövődőt szeretne megágyazni a magyarok számára. Wass Albert hűségével jár, lázít, biztat, tanít. Úgy küzd a magyar mítoszok ellen és mítoszokért, hogy magyar valóságot tesz az asztalra.

Ha Dsidáról, ha Kányádiról, Tamási Áronról vagy Sütőről és a többi felvállalt nagy egyéniségről ír, nem azért teszi, mert megkérték rá. Ez kiüvöltene a sorok közül, és gázsiúze lenne. Bertha olyan útra visz, amelyen még nem jártunk.

A legnagyobb mondatokat rakja ki morzejelekben, máskor meg mozaikokban: elveszünk, ha magunkat elveszítjük... A szétporladás, a megsemmisülés veszélye lebeg felettünk... Identitásmegmaradásunk ma is veszélyben van...

Veszélyes mondatok ezek, melyekre lehetne életminőséget építeni, hogy erre szenteljük figyelmünket, legyünk őrt állók. Bertha nem kérdezi: hányan vagytok, akik meghallottátok szavaim, melyeket én is csak mondok magamtól, de sokszor idézek másoktól, időzített bombaként szórom a magyar ugarra.

Lét és nemlét alapkrízisén vánszorgó vonaton ül a többség, miért lenne figyelme a kisebbségre? Pedig bennszülöttségünk veszélyében élünk. Veszélyeztetett népcsoporttá váltunk a székelyekkel együtt – erre is késeket nyit a reflektoron Bertha. Tamási Áron szörnyű vízióját lebbenti meg: könnyen megeshetik, hogy az új magyar társadalmat erőszak fogja megteremteni. Berthának van megoldási javaslata: az egységes és igazságos társadalmat meg kell tervezni, melyben a sajátos magyar szellem munkálkodik! Alkalmazkodni kell, hogy megmaradjuk, hogy a megtervezettel szemben ne legyünk senki martaléka. Szellemi honvédelemre van szükség.

Bertha nyitogat és visz a kényszeredett deprimált állomásról egy másik megállóba: a varázshitet ébresztő kivilágított peronra, hol hiánytalanul működik a mítosz mozdonya. Hihetetlen történet ez a hiedelemtörténet, mely az övé. Tamásival együtt hisz az ember és a világ ősi azonosságában. Az eredeti ember és a világerők együttműködésében. Ez a fogódzó kell nekünk, mikor olyan világ legelész rajtunk, hogy csataterré vált az ember személyisége, élete, a lélek és a test harcában.

Mind az első lépést keresők, mind pedig a továbblendülni vágyók, alapmondatokat kapunk Berthától. Akik még nem próbálták, de szeretnék az irodalommal

védetté tenni immunrendszerüket, s mindazok, akik elindultak már, jönnek valahonnan, vagy mennek valamerre, de meg-megtorpannak. A szabad szellemet, humánusot kutatja, keresi, mely kisugárzik a földre. Ezért is fogott bele Dsida, Tamási Áron, Kányádi, Sütő és a többi nagy óriás elemzésébe is, hogy értéktanúsító irodalmat teremtsen és mutasson fel. Heroikus vállalkozás ez, hiszen a műanyaggal letámadott, plüssmacival bélelt világunk megbotlott. Megzavarodott. Kellenek az új-régi etalonok!

Bertha Zoltán a nemzet, így az elszakított magyarság pulzusán is tartja kezét, s minden mondatában az aggódó, féltő irodalmár szól, s általa más nagyságok hangja az eltolvajolt földünkről. Játszi könnyedséggel teszi mindezt, szellemi sziporkáit képtelen követni a hatalom, mert eddig nem ér fel az agresszió, hiába van ágyúja, a jégmadár kikacagva röppen el előtte. Színpadias pátosz, nagyképűség nélkül beszél, mert tőle ezek idegen modoros nyurgaságok, amelyben csak a nyaka nyúlik nagyra a hitvány hódítóknak, de eszük nem nő a nyak nyúlásával arányban. Kenyérízű emberséget hoz, friss levegőt, miközben hatalmas hatalmasságokat, hegyóriás írókat ültet mellénk.

Többet akar megmutatni mindenkiből, akit megszólaltat, ezáltal nagy magasságokba emeli fel olvasóit, barátait, tisztelőit. Bertha nem racionálisan teszi fel a megkerülhetetlen kérdéseket, és éli meg a halott magyar massa mítoszát, hanem emocionálisan. Nem bulvár barangolás népek tengerpartjain az ő utazása, hanem tengernyi fájdalom átélésének meg-szenvedő alánya lesz maga is. A megrétegzett és megmérgezett elmeháború ütköző zónájában, elroncsolt remények perifériáján önti a megkérdőjelezhetetlen, de lassan érkező megmaradás hitét. Egyfajta idealista ő, csupa tűzzel. Kitörölhetetlen nyomot hagy ott, ahonnan eljön, és kitörölhetetlen lenyomatokat hoz, őskövületté érlelődő dokumentumokat az elvesztett haza határmezsgyéiről, hol költők szemeiből olvasott, lelkükből, szavaikból gyűjtött kincseket. A transzszilvanizmus éthosza neki Erdély, amely tartózkodási hely is, meg erkölcsös magatartás, magatartásminta, viselkedési mód is egyben.

Bertha folyton lobogtat egy kis zászlót. Ébren tartja vele a figyelmet. Mert tudja, a figyelem ellankad. A pusztító jogfosztottság felől mindig lobogó zászlóval kell érkezni. Bertha érzi, nagyon kevés a zászlós. Vannak dömping-lobogósok, meg választási zászlósok, de ő nem számíthat rájuk. Magában és követőiben bízik csak. A Kányádi által megírt rettenetes léghör mai ébredése mellett áll kicsi zászlójával. A sors hordozója lett, amely félő, hogy felőrli e kulturális önvédelmi háborúban. Már nem lehet így élni – mondja Kányádi szavaival.

E sorok írója mondja: már nem szabadna így élni. Mert élni kell. Megérni, majd megélni a nagy győzelmet. Ehhez kívánunk születésnapján: egészséget és hitben gazdag türelmet!

Soltész Márton

„Ifjú szivekben élek”

Köszön(t)ő sorok Bertha Zoltán 60. születésnapjára¹

Kedves Ünneplő Barátaim, Kedves Zoli!

Régi adósságot törleszték, amikor az elkövetkezendő néhány percben számba veszem, mi mindenért tartozom-tartozunk hálával Neked, hiszen csakis e különleges, ünnepi fénytörésben válik láthatóvá ama szürke történeti tény értelme s mibenléte, hogy holnap, azaz június 4-én – Trianon évfordulóján s a Könyvhét nyitónapján – kereken 60 éves leszel. De mert tudom, milyen nehezen viseled a közvetlen dicséretet, arra gondoltam: kissé rendhagyó módon, a filmek végéről ismerős stáblisták stílusában nyújtom át Neked megbecsülésünk ünneplő csokrát.

Köszönet tehát elsőként az értekezőnek, aki már egy Király Istvánnak írott 1988-as levelében bátran kimondta: „ez a társadalom (illetve hatalmi berendezkedés) sem a kezdetén, sem most nem tudott megvalósítani semmilyen időtálló emberi eszményt; nincs se szabadság, se egyenlőség, se testvériség”;² s akit e karakán kiállításáért, a „szellem jelzőfényének” áldozatos táplálásáért a pesti bölcsészkar retteggett (bár szíve mélyén éppoly elkötelezett és lélekvezérelt) ura tüstént a bizalmába fogadott.

Köszönet a „naiv szentimentális” gondolkodónak, aki sosem nyugodott bele a nemzet kettéhasításába, s aki – éppen ezért – a rendszerváltozás köpönyegforgatagában a Szabaddemokrata Párt képviselőjeként küzdött a teljes értékluralizmus jegyében elgondolt vallási, etnikai és politikai szabadságért.

Köszönet a magyar irodalom fáradhatatlan vándor követének, aki Beregszásztól Debrecenig, Kolozsvártól Jyväskyläig, Budapesttől Nyitraig tanítja, neveli és kapcsolja össze, lassan három évtizede, a Kárpát-medence szekértáborokra szakadozott fiatal értelmiségét.

Köszönet a kultúra napszámosának, aki messzi városok közt ingázva hozza-viszi a dedikált s a könyvtárakból kihajított, fillérekért összevásárolt könyveket, valamint a terjesztésbe nem vagy alig-alig kerülő folyóiratokat.

Köszönet az elhivatott pedagógusnak, aki a hatalmasok birkózásának fittyet hányva mindig a kicsinyek és gyámoltalanok, a javíthatatlan megalománok helyett tehát a szárnyra bocsátandó ifjúság felé fordult: reájuk szentelte erejét, figyelmét, szeretetét.

¹ Elhangzott a Magyar Írószövetség Bajza utcai székházában tartott ünnepi esten, 2015. június 3-án.

² Bertha Zoltán levele Király Istvánnak, Debrecen, 1988. október 22. MTA KIK Kt. Ms 2198/23.

Köszönet a Református Egyetem kényszer szülte intézetvezetőjének, aki mások helyett s miatt viselte csupán ez emberpróbáló funkciót, s aki gondos munkával kiépített kapcsolatait e válságos időkben az alantas tudománypolitikai csatározások igazi vesztesei, a témavezető és doktori iskola nélkül maradt hallgatók megsegítésére, átmentésére használta föl.

Üdvözet és hála a fáradhatatlan esszéírónak, aki a hét öt napján egy rozszant sezlonyon hajtja álomra a fejét; az örök peregrinusnak, aki egy vele korú s szellemiségű tanár kollégájával osztozik egy kollégiumi szobakonyhán, de aki másnap reggelre mindig kijavítja s építő megjegyzésekkel tűzdeli tele a pályakezdő fiatalok kéziratait.

És végül: köszönet Németh László és Nádas Péter, Tamási Áron és Térey János, Kányádi Sándor és Tandori Dezső értő tolmácsolójának, a habilitált egyetemi docensnek, aki hétmérföldes börröndökben cepeli rongyos könyveit, hogy a leendő tanárok s tudósok legalább *egyszer életükben* lássanak-érintsenek egy eredeti, az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában megjelent Kós Károlyt, egy Petri-szamizdatot, egy JAK-füzetet, esetleg – *horribile dictu* – egy-egy friss számot a *Kortársból*, a *Magyar Naplóból*, a *Palócföldből*, a *Látóból*...

Drága Zoli! Soká folytathatnám még e sort – de nem teszem. Hisz talán ennyi is elegendő volt, hogy átérezzük: küldetéses példamutatással, hittel áldott munkálkodással milyen mély nyomot hagytál elődeid, kortársaid és tanítványaid lelkében. Nem vitás: páratlanul gazdag szakmai és emberi szemléletmódot örökítettél át, amikor a kortárs magyar irodalom egyszemélyes intézményeként új tartalommal töltötted meg a „kelet-európai értelmiségi” fájón kiüresedett fogalmát.

Kívánom hát: a Jóisten tartson meg közöttünk még nagyon sokáig, hogy az elkövetkezendő években-évtizedekben fiatalok újabb és újabb nemzedékei élvezhessék s tehessék magukévá a személyedből sugárzó odaadás és méltóság éltető melegét!